

A MAGYAR SZÖVETKEZETI INTÉZMÉNYRENDSZER ERDÉLYBEN 1885–1918 KÖZÖTT

HUNYADI ATTILA

A szövetkezeti intézményrendszer kialakulásának kezdetei az 1870–1880-as évtizedekre nyúlnak vissza. Ebben az időszakban kormányzati vagy gazdasági érdekvédelmi egyesületi kezdeményezésre jöttek létre országos kiterjedésű központi hitelintézetek, általában a nemzetgazdaság, és ezen belül a mezőgazdaság fejlesztését tűzve ki célul. Az 1875-ös magyar kereskedelmi törvény XI. cikkelye, *A szövetkezetek* megalakulását, bejegyzését, működését szabályozta. Az egymástól független és elszigetelt szövetkezetalakítások nyomán rendszerszerűen viszont csak az 1880-as évek közepétől alakultak szövetkezeti hálózatok egész Közép-Kelet-Európában, így Ausztriában és Magyarországon is, az 1885-ben Budapesten megtartott Nemzetközi Mezőgazdasági Kongresszus hatására.¹ A kongresszus határozatai értelmében a számos országot képviselő résztvevők állást foglaltak a falusi Raiffeisen típusú szövetkezetek támogatása mellett, amelyek „a legbiztosabb és leghatékonyabb csatornái a mezőgazdasági személyi hitelnek és ezáltal a falusi lakosság megmentésének”, a vidék fejlesztésének és gazdagodásának.

A szövetkezetek hatékonynak bizonyultak az 1870-es évektől az 1890-es évekig tartó súlyos mezőgazdasági válságciklusok leküzdésében is, amelyeket egyrészt természeti csapások okoztak (szárazság, filoxéra, peronoszpóra), másrészt az országos és nemzetközi piac ciklikus mozgásainak kísérőjelenségei voltak (pl. az amerikai és orosz gabonaverseny).²

Gazdasági jelentőségén kívül a lakosság túlnyomó részét kitevő mezőgazdasági lakosság (parasztság) anyagi megerősödése nemzeti-politikai és államház-

1 *A nemzetközi gazdakongresszus jegyzőkönyve* [The records of the International Farmer Congress]. Budapest, 1885. Lásd még: Bruckmüller, Ernst/Werner, Wolfgang (szerk.): *Raiffeisen in Österreich. Siegeszug einer Idee*. Wien, 1988, 47.

2 Egyed Ákos: *A parasztság a századfordulón*. Bukarest, 1975. 34. A válság tulajdonképpen az egész mezőgazdaság szerkezeti válságát jelentette. 1873-tól kezdődően összeurópai szinten az amerikai gabonadömping okozta. A megfelelő választ azok a nemzetgazdaságok hozták, amelyek képesek voltak a gazdaság adekvát szerkezeti reformjára. Dánia és Hollandia élen járt ebben, elsősorban a szövetkezeti értékesítés és feldolgozás megszervezése és a mezőgazdasági képzés révén.

tartási érdekek is voltak: a szövetkezetek szerepe volt többek között a mezőgazdaság jövedelmezőségének emelése, és ezáltal a lakosság (szövetkezeti tagok) vásárló- és egyben adózó képességének a növelése is.³ Az ipari és kereskedelmi, akárcsak a bankágazatnak szintén fontos volt a mezőgazdasági termelés és fogyasztás korszerűsítése, piacuk szélesítése céljából. Nem véletlen, hogy az 1879-es székesfehérvári Gazdakongresszus határozatai a nemzetgazdaság e három (mezőgazdasági, kereskedelmi és ipari) ágazatának egymásra épülését hangsúlyozták.⁴

Szociálpolitikailag is fontos volt a termények alacsony ára miatt eladósodó (földvásárlási kölcsönök, adóhátralék miatt) falusi kisbirtokos réteg hitel- és adóhátralékainak konvertálása, hosszú távú törlesztéses hitellé való átalakítása a szövetkezeteken keresztül. Abban az időben ezt a jelenséget „hitel- és áruuzsora” néven emlegették, jóllehet ez a piaci érdekkonfliktusok természetes folyamánya volt, és mindaddig tartott, míg a piacgazdaság valamennyi komponense ki nem alakult és a hitelkereslet a hitelkínálattal egyensúlyba nem került. A szövetkezetek azáltal váltak a piac és a társadalom pótolhatatlan szegmenseivé, hisz a városi modernizációs centrumoktól távol eső falusi-vidéki közösségek számára, törvényes feltételek mellett, modern keretek között nyújtottak különböző szolgáltatásokat (személyi-, váltó- és jelzáloghitel, előnyös beszerzés, csoportos értékesítés).

Mindezek a megfontolások és gondolatok szerepet játszottak a szövetkezetek intézményes és mozgalmoszerű megszervezésében. A mozgalom első csírái a Károlyi Sándor gróf kezdeményezésére összeülő 1879-es székesfehérvári Gazdakongresszuson jelentkeztek, ahol a mezőgazdasági hitelügynek a németországihoz hasonló megoldása, s erre a célra Desewffy Aurél gróf vezetésével egy bizottság kiküldése került szóba. Az Országos Magyar Gazdasági Egylet (a továbbiakban – OMGE) a szövetkezeti kérdéskörben 1881-ben vitát is rendezett, s feliratot intézett a kormányhoz, az OMGE-n belül pedig külön szakosztályt hozott létre mezőgazdasági szövetkezetek létesítésére, alapszabálytípusok kidolgozására. Ezzel egy időben az országgyűlésben több törvény-

3 Seidl, Ambrus: *The Hungarian Central Cooperative Society. Its organization and work.* Budapest, 1904. 9–10.

4 Kolozsvári Állami Levéltár. F 230. Visarion Roman hagyaték. VII/132. dosszié. Magyar Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete alapító értekezlet jegyzőkönyve. ff. 2–4. Ugyancsak a három ágazat komplementaritását hangsúlyozza a szász szövetkezetek kezdeményezője, Karl Wolff nagyszebeni bankigazgató is. Lásd: Göllner, Carl: Karl Wolffs politisches und wirtschaftliches Wirken, in: *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 16 (1973), Nr. 1, pp. 5–38; Wolff, Karl: *Aus meinem Leben.* Hermannstadt 1929.

5 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Z 148. Országos Központi Hitelszövetkezet Okmánytár 17. csomag, 1080. iratcsomó, 245. irat (oldalszámozás nélküli). Szövetkezeti törvénytervezetek, törvények parlamenti tárgyalásainak jegyzőkönyvei [Képviselőházi napló. 1888. jan. 31. 53. országos ülés. Károlyi Sándor, Apponyi Albert felszólalásai a személyi hitelkérdés megoldása tárgyában].

javaslatot nyújtottak be a mezőgazdasági „személyi hitel” ügyében, amelynek leghatékonyabb megoldása a törvénykezdeményezők szerint a szövetkezeti intézmény lehetett.⁵ A korábbi intézményes megoldások kevésbé voltak hatékonyak: az 1879-ben állami kedvezményekkel létesített Kisbirtokosok Földhitelintézete ugyanis nem tudta teljesíteni alapszabályszerű főcélját, a mezőgazdasági hitelszövetkezetek létesítését (mindössze 10–12 előlegegylettel állt kapcsolatban 1888-ban, s ez a szám a továbbiakban sem emelkedett).⁶

A szövetkezetek fejlődésében a döntő változás Károlyi Sándor gróf fellépésével kezdődött. Károlyi Sándor franciaországi emigrációja idején ismerkedett meg Le Play szociológus szociálpolitikai eszméivel, rajnai utazása során pedig a német Raiffeisen típusú hitelszövetkezeteket, valamint a dániai szövetkezeti modellt tanulmányozta, ugyanakkor a korábbi magyarországi szövetkezeti kezdeményezések is hatással voltak rá.⁷ Az 1879-es székesfehérvári és 1885-ös nemzetközi budapesti agrárkongresszus programjaira támaszkodva, társadalmi presztízsét felhasználva, a szövetkezeti ügy támogatására nyerte meg Pest vármegye közgyűlését és a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatótanácsát.

Országgyűlési javaslatai, felszólalásai a személyi hitel ügyében tartalmazzák Károlyi szövetkezeti nézeteinek vázlatát. Felszólalásaiban a meghatározó társadalmi és közigazgatási szervek mint alapító támogatók közreműködését kérte a szövetkezetek támogatásában alapító üzletrészek jegyzése által (megyék alapítványjegyzése szövetkezetekben, árvapénzek átengedése). Károlyi törvénytervezeteinek bemutatásakor, akárcsak írásaiban, beszédeiben is rámutatott a szövetkezetek létesítésének előnyeire. A jobbágyságból felszabadított kisbirtokosság és földművelés jobbrafordulását az iskolától és a szövetkezéstől várta, ugyanis „az eszményi polgárrá avatott kisbirtokos osztály az intenzívebb gazdálkodás és árutermelés feltételeit, segédeszközeinek beszerzését, adósságai törlesztésére szükséges hosszú lejáratú hitelt, illetve beruházásait csak szövetkezetek útján érheti el, amelyek okszerű gazdálkodásának termékét is gyümölcsözően értékesítheti”. Mindezek legelső feltétele a személyi hitelnújtás intézményesítése: „a hitelszövetkezet a faluban magában létezzék, hogy ott csak egymást kölcsönösen ellenőrző emberek legyenek egy szövetkezeten belül”⁸.

6 Szabad György: A hitelviszonyok. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Akadémiai kiadó, Budapest 1965. 222–223.

7 Gyimesi Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Akadémiai kiadó, Budapest, 1965. 626–627.

8 MOL Z 148. 17. cs. 1080. 245. dokumentum. Szövetkezeti törvénytervezetek, törvények parlamenti tárgyalásainak jegyzőkönyvei. Képviselőházi napló. 1888. jan. 31. 53. országos ülés. Károlyi nemzetközi példákkal támasztja alá érvelését (crédit populaire – népies hitel, crédit agricole – személyi hitel és credit fonciere – jelzáloghitel, németországi Raiffeisen-hitelszövetkezetek,

Az 1885-ben Budapesten megtartott Nemzetközi Agrárkongresszus az ausztriai, cseh és lengyel szövetkezeti szervezők vallomása szerint is óriási lendületet adott a szövetkezeti mozgalomnak Közép-Európában. Friedrich Wilhelm Raiffeisen, a róla elnevezett szövetkezeti típus elméleti és gyakorlati létrehozója, személyes levélben üdvözölte Károlyi Sándort, valamint a kongresszus szervezőit és a meghívottakat. Ugyanebben az évben, erre az alkalomra adták ki Raiffeisen könyvének magyar fordítását⁹, miután ugyancsak az OMGE kiadásában 1883-ban rövid recenzió és ismertető jelent meg a Raiffeisen-hitelegyletekről a bankelmélettel és banktörténettel foglalkozó Pólya Jakab közgazdász tollából.¹⁰

A gyakorlati szervező munka 1886-ban vette kezdetét, amikor a Pestmegyei Gazdasági Egyesület Károlyi Sándort választotta meg elnökévé. 1886 decemberében Pest megye közgyűlésének erkölcsi és anyagi támogatását megnyerve, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár pénzbeli hozzájárulásával (alapító üzletrészek jegyzése) megalakult a Pest vármegyei Hitelszövetkezet, amely alapszabályaiban a falusi hitelszövetkezetek szervezését és hitelellátását vállalta fel. Ugyanebben az évben, 1886 júliusában Nagyszébenben 8 száz szövetkezet csatlakozásával megalakult a Raiffeisen-típusú Szövetkezetek Szövetsége (Verband Raiffeisenschen Genossenschaften).

A Pestmegyei Hitelszövetkezet, melynek vezérigazgatója Károlyi Sándor volt, ügyvezetője pedig Dr. Hajós József, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár igazgatója, előbb Pest megyében, majd egész Magyarországon elindította a falusi hitelszövetkezetek szervezését.¹¹ 1890-től a Bernát István által szerkesztett *Szövetkezés* folyóirat a szövetkezeti propaganda egyik fontos sajtóorgánusaként indult. Erdélyben ugyancsak az 1885-ös agrárkongresszus programja hatására alakultak meg az első falusi hitelszövetkezetek, előbb száz falvakban a Nagyszébeni takarékpénztár és igazgatója támogatásával, majd magyar fal-

romániai előlegegyletek). A szövetkezeti modellek alkalmazásában a felelősség mértékének csökkenését javasolja, ugyanis a Raiffeisen-szövetkezetek csak nagyon felvilágosodott, értelmes és szorgalmas népfajnak valók, nálunk kockázatos lenne a korlátlan felelősség alkalmazása. A vizszaélések elkerülése és megelőzése végett a tagság javaslata szerint is csupán a jegyzett üzletrész ötszöröséig terjedhet. A személyi hitel kulcsa, hogy csak olyan faluban létezzék a hitelszövetkezet, ahol csak egymást kölcsönösen ellenőrző emberek legyenek egy szövetkezeten belül.

- 9 Raiffeisen, F. W.: *A hitelszövetkezetek mint eszközök a falusi népesség bajainak elhárítására*. Gyakorlati útmutatás az ily szövetkezetek alakítására. Fordították Dr. Szabó Ferencz és Pólya Jakab. Kiadja az Országos Gazdasági Egyesület Könyvkiadó Vállalata. Budapest, 1885.
- 10 Pólya Jakab: *A Raiffeisen-féle kölcsönpénztárak*. Különlenyomat a Nemzetgazdasági Szemle 1883. évi IX. füzetéből.
- 11 A Pestvármegyei Hitelszövetkezet alapszabályairól és szervezeti formájáról lásd: Gyenis János: *Szövetkezeti ismeretek*. Budapest, 1988. 14. Pártos Szilárd – Szilágyi László: *Szövetkezeti ismeretek*. Budapest, 1935. 54–55.

vakban a Pestvármegyei Hitelszövetkezet irányításával. A Raiffeisen típusú román falusi hitelszövetkezetek a Szeben megyei Román Mezőgazdasági Egyesület ösztönzésére kezdtek alakulni az 1890-es években.

1885-öt megelőzően Erdélyben csak városban voltak hitelszövetkezetek. A falusi kisbirtokosok nagy volumenű tőkeigényét a városban megalakuló takarékpénztárak és a Schulze-Delitzsch-szerű előlegegyletek csak részben vagy egyáltalán nem tudták enyhíteni, ugyanis kizárólag vagy elsősorban csak a városi közönségre (iparosok, kereskedők) terjedt ki működési körük.¹² A bankhálózat ugyancsak fejlettebbnek és sűrűbbnek mondható ebben az időszakban, hiszen mind a magyar, mind a szász és román bankokként számon tartott hitelintézetek lendületesen alakultak és fejlődtek a fontosabb városi és mezővárosi csomópontokban.¹³

Az 1880-as évek szövetkezeti kezdeményezései, az 1885-ös agrárkongresszus és a Pestmegyei Hitelszövetkezet ihletése az ugyancsak 1885-ben megalakult Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesületet (a továbbiakban EMKE) is cselekvésre ösztönözték. Az EMKE közgazdasági szakosztálya 1886-ban állást foglalt a szövetkezetek támogatása mellett, és több mint 300 faluba küldött ki gyakorlati utasításokat, alapszabálymintákat hitelszövetkezetek létesítésére.¹⁴ Az EMKE kezdeményezését az Erdélyi Gazdasági Egylet válaszmánya is követte az 1890-es években. Ekkor lendült fel az erdélyi magyar hitelszövetkezetek mozgalmasszerű szervezése, Károlyi Sándor, György Endre és Hajós József erdélyi propagandakörútja (1891. október 21–25.) hatására, mely alkalmal a Pest vármegyei szövetkezeti vezetők személyes kapcsolatot létesítettek néhány lelkes erdélyi értelmiséggel, köztük gróf Bethlen Istvánnal és Gidófalvi István királyi közjegyzővel.

A mozgalom országos kiterjedésével egy időben vidéki (regionális) értekezleteket is szerveztek, az elsőt Pozsonyban (1894-ben), a másodikat Marosvásárhelyen (1895-ben). 1894-ben a Pestmegyei Hitelszövetkezet, felvéve a *Hazai Hitelszövetkezetek Központi Hitelintézete* nevet, működési körét kiterjesztette egész Magyarországra, ahol az 1898-as év végéig hálózatában mintegy 465 hitelszövetkezet alakult, összesen 102 000 taggal.

12 Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1980. Az első magyar szövetkezetek között volt a kolozsvári Kisegítő Pénztár, mely 1855-ben jött létre. A hitelszövetkezetek célja, hogy az önszervezésre és takarékosagra alapozva olcsóbb hitelt nyújtsanak, kölcsönösen biztosítsák egymást kár esetén. Sorra alakultak a biztosító, takaré- és hitelszövetkezetek, Tordán (1865), Kézdivásárhelyen (1866), Nagyenyeden, Szamosújváron, Magyarlápón, Marosludason. Számuk Erdélyben 1881-ig 54-re emelkedett. Ezek már az egyetemes felelősség elvét követték.

13 Egyed: i. m.

14 *Az EMKE megalakulása és negyedszázados működése*. Kolozsvár. 1910. p. 386.

A fővárosi szövetkezeti központ és egyben Károlyi Sándor legkitartóbb és legsikeresebb partnere Erdélyben Gidófalvi István volt. Munkásságáról saját írásaiból, más szervezők visszaemlékezéseiből és a központi szövetkezeti vagy helyi lapokból értesülhetünk. Szellemi munkássága (írásai) és gyakorlati szervező tevékenysége egyaránt fontos volt. Nagy Zoltán szerint egymaga 400 szövetkezet létrehozásában működött közre személyesen. Beválasztották a budapesti szövetkezeti szervezetek választmányába, és eközben rendszeresen publikált a szövetkezeti lapokban, a *Szövetkezésben*, a *Magyar Gazdák Szemléjében*, valamint az erdélyi hír- és szaklapokban (*Erdélyi Gazda*), számos munkája különnyomatban is megjelent. Közjegyzői praxisa tapasztalatait is felhasználva, 1897-ben az *Erdélyi Gazdában*, az Erdélyi Gazdasági Egylet hivatalos közlönyében Gidófalvi szövetkezetalapítási útmutatót közöl, miután az Erdélyi Gazdasági Egylet Gidófalvi indítványára elfogadta, hogy a szövetkezeti mozgalom irányítását felvállalja egy önálló erdélyi szövetkezeti központ létrehozásával. Gidófalvi okfejtésében is megjelenik az a racionális érv, amely szerint a szövetkezetek támogatása osztársadalmi érdek: a szövetkezetek kiegészítő funkciót töltenek be, hiszen „a ma meglévő hitelintézetek csorbítása nélkül akarjuk azon egyéneket jobb sorsra juttatni, akikkel a pénzintézetek, mint apró egyedekkel, üzleti összeköttetésbe nem is léphetnek”¹⁵. Gidófalvi szociálpolitikai meggyőződését tükrözi az is, hogy a nagy társadalmi aránytalanságok megszüntetését, a középosztály megerősítését várja a szövetkezetektől.¹⁶ „Az Erdélyi Gazdasági Egylet által alapított szövetkezetek központi hitelintézete” az Erdély egyes községeiben elszigetelten, külön-külön alakuló községi hitelszövetkezetek központjává vált volna tervezete szerint, azzal a céllal, hogy a szövetkezetek szervezését, kapcsolattartását és pénzforgalmát intézményesen egységesítse. A regionális központot gazdasági (kiegyenlítési funkció: közös biztosítási alap, pénzkínálat-kereslet) és szervezethatékonyasági szempontok (kölcsönös konzultáció és ellenőrzés, közös szolgáltatások:

15 A hitelszövetkezetek alacsony összegű személyi hitelezése nem keresztezte más pénzintézetek üzletkörét, hiszen ezek, a magas tranzakciós költségek miatt, nem foglalkoztak ennyire alacsony volumenű hitelekkel.

16 „Annyira általánosítani kell a jólétet, hogy a társadalom zömét sem a nagy vagyon tulajdonosai, sem a proletárok ne képezzék. Alkossák azt a közepes vagyonú, szakképzett földművesek, iparosok, kereskedők és honoráciorok.” (...) „Ma már nem az az erős állam, mely egyes vezérférfiaknak jövedelmet, javadalmat és befolyást tud biztosítani, de elnézi, hogy a nagy tömeg nyomorban sínylődjék: hanem az az erős ország mely tudja és akarja is az egész tömeg jólétét fokozni, az ország egész népességének javát előmozdítani.” Dr. Gidófalvi István: *Miért volt szükséges, hogy az erdélyi részekben az „Erdélyi gazdasági egylet” a szövetkezeti mozgalom vezetését kezébe vegye? Hogyan alapítsunk hitelszövetkezetet?* Különnyomat az Erdélyi Gazda. Az Erdélyi Gazdasági Egylet hivatalos közlönye. XXIX. évf. 2. sz. 1897. február. 1–16. számából. Kolozsvár, 1897.

könyv- és üzletvitel ellenőrzése, tanácsadás, képzés) egyaránt indokolták. Igencsak figyelemreméltó, hogy Gidófalvi tervezete szerint a központ a hitel-felhasználás nyomon követését (monitorizálás) is végezte volna: „igen nagy morális ellenőrzést gyakorol a hitelszövetkezettel szemben, hogy a kölcsönző a kölcsönt beruházásokra, konverzióra veszi-e, avagy csak fogyasztásra és könnyelmű elköltésre”.

A tervezetben megfogalmazottak nem nyerhettek intézményes formát azonnal, ugyanis a következő évben, az 1898. évi XXIII. tc. alapján, megalakult az Országos Központi Hitelszövetkezet (a továbbiakban OKH), amely az országos hálózat új központjává vált. Az OKH később Temesváron, Kolozsváron létesített kirendeltségeket. Marosvásárhelyen a Földművelésügyi Minisztérium 1904-ben létrehozott erdélyrészi (székelyföldi) kirendeltsége mellé nyitott az OKH egy képviselőiséget. Ezek az OKH-kirendeltségek töltötték be végül az EGE által tervezett regionális szövetkezeti központhoz hasonló feladatokat.¹⁷

Az erdélyi szövetkezetek szervezése elválaszthatatlan volt a magyarországi szövetkezeti intézményrendszerétől, hálózattól. Az intézményszervezés hatékonysága nagymértékben függött a helyi szervezők munkájától, valamint a befogadó közeg gazdasági és kulturális színvonalától. A helyi kezdeményezésre, önszerveződésre serkentőleg hatott az állami, minisztériumi támogatás. Az OKH kötelékébe tartozó hitelszövetkezetek különböző kedvezményekben részesültek. A kedvezményekért cserében viszont az OKH kötelező módon ellenőrizte az alapszövetkezeteket is, amelyeknek igazgatóságába és felügyelőbizottságába az OKH nevezett ki egy-egy képviselőt, legtöbbször a közigazgatás képviselőjét (jegyző, szolgabíró) vagy a lelkészt, tanárt, tanítót. Az OKH tagszövetkezetek csak a helyhatóság (közigazgatás) képviselőjének jelenlétében alakulhattak meg és tarthatták meg alakuló és rendes évi közgyűléseiket. A törvény által előírt szigor és a szövetkezeti autonómia ilyen ellenőrzése az álszövetkezetek működését, alakulását igyekezett korlátozni, azonban amiatt, hogy az OKH-hoz való csatlakozás nem vált kötelezővé, mégiscsak az önkéntesen csatlakozó szövetkezetekre korlátozódhatott az OKH pénzügyi szélhámosságot megelőző pre-

17 A vidéki vármegyei központok alakítására már a Károlyi-féle szövetkezetek kísérletet tettek. Az OKH viszont nem volt híve a decentralizációnak, annak ellenére, hogy a törvény 678-a szerint „az OKH jogosítva van, a magyar korona különböző részeiben, a kötelékébe tartozó tagszövetkezetekkel való érintkezés megkönnyítése és azok ellenőrzése céljából képviselőiségeket felállítani, melyeknek szervezetét és ügykörét az igazgatóság határozza meg.” A magyarországi képviselőiségek az egyesületi jog alapján az illető megyei vagy több vármegyei hitelszövetkezetek szövetsége címen alakultak meg. A decentralizáció viszont csak részleges volt, és elsősorban a pénzügyi műveletekre vonatkozott, az irányítás, ellenőrzés 1898–1918 között mindvégig a budapesti központ monopóliumában maradt. Horváth János: *A magyar szövetkezeti intézmény története*. II. Budapest, 1926. 77–78.

ventív ellenőrzése. Az állam képviselőinek jelenléte (jegyző, szolgabíró) ellenben a nemzetiségek gyanúját ébresztette fel, és mereven elzárkóztak az OKH-hoz való csatlakozástól, hogy autonómiájukat megőrizzék. A legtöbb nemzetiségi szövetkezet megalakította önálló autonóm szövetkezeti „kötelékét”, központját. Magyarországon a kereskedelmi és szövetkezeti törvény engedélyezte a nemzetiségi jellegű szövetkezetek és ezek szövetségeinek létrehozását, akárcsak a saját anyanyelven megszerkesztett alapszabályok kialakítását, ezek cégbírószági bejegyzését is. A tagok többségének döntése alapján határozták meg az ügyvitel s a tanácskozás nyelvét. Az OKH nem alkalmazott hátrányos megkülönböztetést e nemzetiségi szövetkezetek ellen, de természetesen csak tagszövetkezeteit részesítette szolgáltatásaiban (hitelek, kedvezmények). Az OKH és az ugyancsak 1898-ban, Károlyi kezdeményezésére a Magyar Gazdaszövetségen belül alakult *Hangya fogyasztási, termelő és értékesítő központ* fontos feladatának tartotta azt, hogy a hitel- és a fogyasztási szövetkezetek – nemzetiségre való tekintet nélkül – az ország egész területén megalakuljanak. A nemzetiségek nyelvén megfogalmazott minta-alapszabályokat, ügyviteli szabályokat nemzetiségi vidékeken is terjesztették, ám legtöbbször a nemzetiségi értelmiség ellenezte a magyar szövetkezeti központok terjedését nemzetiségi vidékeken.¹⁸

A magyar szövetkezeteknek tehát adva volt az országos szövetkezetek intézménye és az állami támogatás. A nemzetiségek szövetkezetei is hozzájuthattak bizonyos kedvezményekhez, támogatáshoz, hitelhez, amint azt a szász szövetkezetek példája is mutatja. Kultúrájuk és nemzeti közösségük védelme érdekében a nemzetiségi szövetkezetek saját kulturális-nemzeti céljaikat támogató intézményrendszerükbe integrálódtak. Szövetkezeti központjaik szoros kapcsolatban álltak gazdasági-pénzügyi, mezőgazdasági, kulturális és politikai szervezeteikkel, ami közös irodák, szolgáltatások, kiadványok, folyóiratok fenntartásában, közös konferenciák, rendezvények szervezésében nyilvánult meg. A személyi összefonódások, összekapcsolódó igazgatóságok a nemzetiségi intézmények közötti együttműködést testesítették meg.

Magyarországon az állam befolyása és részvétele erőteljesebb volt a magyar szövetkezetek esetében. A magyar szövetkezeti mozgalom centralizált volt és az állam befolyása, gyámködása alatt állt. A koordináló-refinanszírozó szervek (mecénás arisztokraták és az állam alapítványi támogatásával¹⁹) országos köz-

18 Balázi Dénes: *Ne nézze senki csak a maga hasznát – Szövetkezeti mozgalom a Kis- és Nagyhomoród mentén*. Székelyudvarhely, 1995. 21–28. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Politikai életrajz. Budapest, 1991. 28–29.

19 Az egyesületek munkájában nagy jelentőséget tulajdonítanak a gazdaságtörténeti tanulmányok a mozgalmakat elindító „karizmatikus” személyeknek: a szász Dr. Karl Wolff, a román Visarion Roman és a magyar Dr. Gidófalvi István (akinek személyes közreműködésével 1910-ig több mint 400 szövetkezet alakult Erdélyben) olyan közéleti személyiségként/vezetőként

pontokként, budapesti székhellyel jöttek létre.²⁰ A magyar szövetkezeti központok feladatköre nemcsak gazdasági-pénzügyi-üzleti tevékenység volt, hanem ezek a központok szakosztályaik révén szervezték, irányították és ellenőrizték is tagszövetkezeteiket. Míg a nyugat-európai szövetkezeti modellben a szövetkezeti központok létrehozóiknak, vagyis az alapszövetkezeteknek voltak alárendelve, Magyarországon előbb jöttek létre az országos központok, majd ezek szervezték maguk alá az alapszövetkezeteket. A felülről való szervezés mellett a területi centralizáció nehezkesebbé és bürokratikusabbá, drágábbá tette a szövetkezetek

jelennek meg, akik személyes ambíciójuk és odaadásuk révén több száz szövetkezet alapítását segítették elő. 1891-ben maga Károlyi Sándor gróf utazott Erdélybe két munkatársával, hogy személyesen vegyen részt a szövetkezeti szervezésben. Az értelmiségieknek ez a lelkes hozzáállása úgy intézményesíthető (vagyis fenntarthatóan reprodukálható) a szövetkezeti rendszer életképessége céljából, ha a szövetkezetek tagságának rendszeres képzést, szaktanácsadást nyújtó rendszert lehet kialakítani/fenntartani, s ez az integráló szerv (másodfokú szövetkezet, „kötelék”) következetesen ügymenet- és könyvellenőrző tevékenységet folytat. Gazdaságilag és érdekvédelmi szempontból egyaránt fontos az alapszövetkezetek anyagi-szellemi kapcsolattartását biztosító integráló szerv megalakítása és működése. A helyi igények akadálytalan/hosszú távú kielégítése a modern gazdaságot jellemző integrációs törekvéseknek/kényszernek megfelelően a szövetkezeteket is egy-egy gazdasági ágazat összetartozó elemeinek összekapcsolására serkenti. A mezőgazdaság egy-egy ágában a termeléshez kapcsolódó beszerzés, a termékek feldolgozásához szükséges üzemek működtetése, az értékesítési láncolat kialakítása, a raktározó, szállító infrastruktúra kialakítása elengedhetetlenül szükséges. Fontos szerepe van ebben a hitelhálózatnak. A fogyasztási kereskedelemben kialakítják a nagykereskedelmi forgalmazót. Mindezek a szervezetek szoros kapcsolatot teremthetnek országuk vagy tágabb régiójuk gazdasági struktúrájának kapcsolódó elemeivel, s felhasználhatják a tőketársulások jellegzetes szervezeti elemeit is (közös részvénytársaságok, érdekképviseleti szervek, kamarák létrehozásával). Angliában a fogyasztási szövetkezetek rendszeres kongresszusokat szerveztek, ezek végrehajtói bizottságai működtek koordináló szervként, illetve hozták létre a nagybani bevásárló szövetkezeteket. Németországban a koordinációt a szövetségek, ügyviselőiségek (Anwaltschaft), évi kongresszusok, központi bankok vállalták. A különféle integrációkban való részvétel megszervezése akár hosszabb ideig is eltarthat. A magyar Hangya szervezet például közel fél évszázad alatt (1898–1942) hozta létre azt az integrált szervezetet, amely a fogyasztási üzlethálózatához kapcsolódva a beszerzés és gyártás hálózatát alkotta. A mezőgazdasági termékértékesítés hálózatát (FUTURA), az Országos Központi Hitelszövetkezettel közösen, 1930-tól kezdve jelentős állami közreműködéssel hozta létre.

A koordináció mellett az állami/alapítványi/központi támogatás is csupán addig lehet hatékony, amíg ez nem válik a szövetkezeti önállóság, önálló kezdeményezés, önszegélyezési készség sorvasztójává. A *Közgazdasági Szemlé*ben már 1894-ben jelentkezett a szakmai aggodalom, hogy nem fenntartható-e a felülről lefelé történő szövetkezetszervezés, a filius ante patrem-féle jelleg (a központ ugyanis előbb jött létre (1886), majd e Pestmegyei hitelszövetkezet vezetése és támogatása mellett alakult a legtöbb községi hitelszövetkezet).

A kezdeti improvizatív állapotokat megszerezte az 1898-beli hitelszövetkezeti törvény, amely állami üzletrészjegyzéssel átalakítja az addigi központot Országos Központi Hitelszövetkezetté, melyhez 465 magyarországi hitelszövetkezet csatlakozik. Ugyanebben az évben alakul meg a Hangya fogyasztási szövetkezetek központja is, Károlyi Sándor ösztönzésére, elsősorban az áruuzsora és határidőügylet-spekuláció megszüntetésére. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Politikai életrajz. Budapest, 1991. 24–29.

20 1898: OKH, 1898: Hangya, 1899: Gazdák Biztosító Szövetkezete.

működését. A szövetkezeti központok hatóköre az egész országra kiterjedt, az OKH és a Hangya területi kirendeltségei nem voltak valódi középfokú szervezetek, hanem az illetékes fővárosi központ önállóság nélküli, egyszerű végrehajtó szervei. A magyar szövetkezeti rendszerben óriási, országos méretű szövetkezetek is működtek, mint például a Gazdák Biztosító Szövetkezete (1899), a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, a Magyar Gazdák Vásárcsarnok-ellátó Szövetkezete, amelyeknek vidéken nem voltak tagszövetkezeteik, csupán néhány fiókjuk.²¹

A mezőgazdasági termékek szövetkezeti értékesítése, a raktárszövetkezetek és falusi tejszövetkezetek megszervezése is állami segítséggel és ösztönzéssel indult.²² A tejszövetkezeti szervezkedést illetően a földművelésügyi minisztérium rendelkezése alapján az Országos Tejgazdasági Felügyelőség dolgozta ki a tejszövetkezetek minta-alapszabályzatát és üzletrendjének mintáját. A minisztérium támogatásával és a Felügyelőség tisztviselőinek, „vajmestereinek” részvételével alakultak meg a falusi tejszövetkezetek, majd ezek termékeinek értékesítésére vajtermelő (Temesvár, 1899) és értékesítő központokat hoztak létre.²³ A központok szerződéses viszonyban voltak a tejszövetkezetekkel, ide szállították be a tejszínt, ahonnan feldolgozva és csomagolva a hazai kereskedelembe és nagy tételekben exportra került. Németországban például a magyar vaj kiváló minőségével kiváló helyet biztosított magának.²⁴ Erdélyben különösen Maros-Torda megyében, a Homoród mentén és Kalotaszegen alakultak tejszövetkezetek. Barcaságban az 1899-ben létrejött Brassói Tejszövetkezet modern üzeme bő tejtermékválasztékot kínált a hazai és külföldi fogyasztóknak.²⁵ A tejszövetkezetek száma 1897–1907 között 34-ről 651-re, a tagok száma 2767-ről 62 000-re emelkedett.²⁶

21 A nagyenyedi áruraktárt követően még három hasonló alakult az ország területén. Nagy (1934). 78–79. 1904-ben Bethlen István ösztönzésére 20 jól működő erdélyi hitelszövetkezet mellé felvásárló és értékesítő szakcsoportok szerveződnek; ezeknek regionális csúciszerve a Magyar Gazdák Vásárcsarnokellátó Szövetkezetének Marosvásárhelyen felállított fiókja lett. Romsics Ignác: *Bethlen István*. Politikai életrajz. Budapest, 1991. 27. L. még Erdélyi gazda és politikus (1901–1918) fejezet.

22 MOL K 184 696. cs. 1913. 16. tétel.

23 K 184- 564. cs. 1911. 112. tétel. 474. lap.

24 Gyenis János: *Szövetkezeti Ismeretek*. Budapest, 1988. 41.

25 A százok egyetlen, de óriási teljesítményű tejszövetkezete 11 fajta tejterméket készített. 15 gyűjtőpontja volt 13 faluban, ahonnan évszak függvényében 9000–16 000 liter tejet szállított be 1450 tejszövetkezeti tag és 1000 nem tag. A tejszövetkezet ösztönzőleg hatott a szarvasmarha-állomány minőségi javítására, az állategészségügy és biztosítás fejlesztésére. Kelet-Európa legmodernebb felszerelésű tejfeldolgozó üzeme volt abban az időben. A szövetkezeti tagok az üzemet egy Brassóba telepedett dán vállalkozótól vásárolták meg és korszerűsítették. Dorner Béla: *Az erdélyi százok mezőgazdasága*. Budapest, 1910. 258–261. A barcasági százok gabonaértékesítő szövetkezete, melyet a barcasági száz mezőgazdasági kereskedelmi társaságok hoztak létre mint korlátlan felelősségű társaságot 1898-ban, az államvasutak brassói pályaudvarán saját kondicionáló-szárító raktárat és értékesítő központot tartott fenn. Az Ausztriába és Németországba irányuló nagytételes szállításokhoz a vezetőség viteldíjkezdvezményeket igényelt az illetékes minisztériumtól. *OKH Értesítő* 1904. 480.

Mivel gróf Károlyi Sándor ellenezte a szövetkezeti mozgalom állami befolyásolását, a földművelésügyi miniszter Festetich által dominált OMGE-vel szemben 1895-ben megalakította a Magyar Gazdaszövetséget. 1898 januárjában életre hívták a Magyar Gazdaszövetség Hangya Fogyasztási, Értékesítő és Termelő Szövetkezetét.²⁷ Alapítói azzal a céllal hozták létre, hogy vidéki szövetkezeteket létesítsen, azokat kötelékben összefogja, s számukra központul szolgáljon. Irányításával és támogatásával indult meg és terebélyesedett ki a Hangyafogyasztási szövetkezeti mozgalom.²⁸ A Hangya tagszövetkezeteinek száma Magyarországon 1918-ra 2140-re emelkedett, és összesen 658 000 tagot képviseltek.²⁹

Károlyi Sándor gróf kezdeményezésére 1899. dec. 11-én a nagybirtokosok ún. agrárius csoportja hozta létre szövetkezeti alapon a Gazdák Biztosító Szövetkezetét, az OMGE és az állam támogatásával, mely utóbb 960 000 koronával lépett az alapítók sorába.³⁰

Bár az ország nagy földrajzi kiterjedtsége miatt regionális szövetkezeti szövetségek is alakultak, jelentőségük csekély volt.³¹ A vidéki áruraktárak (az első vidéki Hangya áruraktár 1905-ben Nagyenyeden alakul) és üzemek (a Hangya R. T. üzei, többek között húsfeldolgozó és sertéshizláló Nagyváradon) nem az alapszövetkezetek összefogása eredményeként, hanem a fővárosi központok kirendeltségeiként, üzeimeiként jöttek létre.³²

26 OKH Értesítő 1904. 206. 1905. 500. Gyenis János: *Szövetkezeti Ismeretek*. Budapest, 1988. 40.

27 A Hangya Termelő, Értékesítő és Fogyasztási Szövetkezet, a Magyar Gazdaszövetség szövetkezeti Központja (Budapest, IX. Közraktár utca 30.) cégnevével.

28 Míg a hitelszövetkezetek esetében 1886 és 1898 között először az egységek alakultak meg és azután az országos központ, addig a fogyasztási szövetkezeteknél először megalakult a központ és ennek támogatásával az egyes alakulatok. A Hangya fogyasztási szövetkezetek hálózata nemcsak a forgalmazást és a falvak ellátását oldotta meg, hanem termelő telepei révén a falusi termékek értéktöbbletét is növelte. Méreteiben a Hangya fogyasztási szövetkezeti szervezet (tagság, áruforgalom, üzemek) a világ fogyasztási szövetkezeti mozgalmainak ranglistáján szerepelt, a világelső angol fogyasztási szövetkezeti hálózat mellett.

29 Gyenis János: *Szövetkezeti Ismeretek*. Budapest, 1988. 34.

30 Gazdák Biztosító Szövetkezete. MOL Z173–175; 1034–1038. 1900–1949. Az országos méretű szövetkezet igazgatóságába a Földművelésügyi Miniszter egy, az OMGE és az Országos Mezőgazdasági Kamara három-három tagot delegált, főfelügyelő bizottságába pedig az FM és az Országos Mezőgazdasági Egyesület szintén három-három tagot. A két világháború közötti időszakban az ország egyik legnagyobb biztosító intézetévé vált. A biztosítási ügyleteket három nagy: elemi, élet- és jégkár-biztosítási osztály intézte, amelyek biztosítási fajnóként további alosztályokra tagolódtak. Érdekeltségei közé tartozott a Transsylvania Biztosító Rt. (Nagyseben) is.

31 A Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége 1904-ben Budapesten megrendezett VI. Kongresszusán közzétett adatok szerint 31 magyar szövetkezeti szervezet volt tagja az SzNSz-nek. Közüük jó néhány még köteléken kívüli helyi szövetkezet (pl. Kassai Fogyasztási Szövetkezet, Marosvásárhelyi Iparszövetkezet) vagy regionális szervezet: Arad vármegyei Gazdasági Egyesület Fogyasztási és Értékesítő szövetkezete, a Tiszavidéki Hitelszövetkezeti Kötelék Debrecenből, a Raiffeisen Szövetkezetek Szövetsége Brassóból. Országos szövetségek: Országos Központi Hitelszövetkezet, Hangya Fogyasztási és Értékesítő Szövetkezet, Gazdák Biztosító Szövetkezete.

32 Nagy Zoltán: *Les régimes legaux de cooperatives en Roumanie*. Dijon, 1934. 79.

Az érdekvédelmi önállósulási törekvés leginkább a nemzeti/kulturális értékek/határok körül körvonalazódtak. Igen erős helyi és nemzeti érdekeket megfogalmazó szövetkezeti rendszerek jöttek létre Horvát-Szlavóniában, a délvidéki szerbeknél, valamint Erdélyben a szászok és a románok körében. Az első világháborúig Magyarországon mintegy 800 nemzetiségi szövetkezet működött, legtöbbjük saját nemzetiségi hálózatukban. Kereskedelmi érdekek miatt a nemzetiségi regionális szövetségek az országos szövetkezeti központokkal elvi és üzleti kapcsolatokat egyaránt kialakítottak, ugyanakkor azonban nemzetiségi intézményrendszerük fontos összetevőivé váltak.³³

A nemzetiségi szövetkezetek önkéntes módon beléphettek a szövetkezeti ügy közös képviselőjét országosan és nemzetközileg is vállaló Magyarországi Szövetkezetek Országos Szövetsége tagjai közé is, amely 1904 novemberében tartotta alakuló közgyűlését, s külön azzal a szándékkal vette fel a „Magyarországi”, s nem a „Magyar” megnevezést, hogy a nemzetiségi szövetkezetek is képviseljék magukat.³⁴ A legtöbb nemzetiségi szövetkezet nemzetközi szinten is az önállóságot választotta, mint például a szász Raiffeisen szövetkezetek nagyszombeni központja, amely önálló tagja a Szövetkezetek Nemzetközi Szövetségének.

Az 1895-ben alakult Szövetkezetek Nemzetközi Szövetsége 1904-ben Budapesten tartotta éves kongresszusát. Ez alkalommal a kongresszus ülésein a külföldi és hazai előadók elméleti kérdésekről, alapelvekről, az állami támogatás kérdéséről értekeztek. Ugyanebben az évben a magyarországi szövetkezetek seregszámára is sor került. Magyarország területén 1904. július 1-jén a

33 Horvát-Szlavónia területén 1913-ban 294 helyi szövetkezet tartozott az OKH zágrábi kirendeltségéhez, amely az északi képviselőhöz hasonlóan a horvát nyelvet is használta ügyvitelében. Az OKH-tól függetlenül ugyanakkor a Horvát Agrárbank kötelékébe 275 hitelszövetkezet, 11 egyéb szövetkezet tömörült; a Horvát-Szlavón Egylethez további 152 hitelszövetkezet tartozott. Számon tartottak még 217 köteléken kívüli és 4 biztosító szövetkezetet a horvát-szlavón vidéken.

A Raiffeisen típusú szerb parasztszövetkezetek szervezése a szerb pravoszláv egyház és az értelmiségiek (papok, tanítók) kezdeményezésére 1897-ben indult meg a Horvát-Szlavóniában és a Bácska-Bánáthban élő szerbek körében. 1913-ban 367 parasztszövetkezet működött, közülük 225 a horvát-szlavón, 142 pedig a dél-magyarországi részen. Központjuk 1900-ban alakult meg Zágrábban (Szerb Mezőgazdasági Szövetkezetek Szövetsége); ugyanitt jött létre a Szerb–Horvát Földművelésszövetkezetek Szövetségének Központi Pénztára. A pravoszláv egyház azzal támogatta a mozgalmat, hogy jelentős földbirtokai egy részét szövetkezeti bérletbe/művelésbe adta: a szerb szövetkezetek közül 104 szövetkezet földbérlettel foglalkozott, mintegy 40 ezer kat. holdra kiterjedően.

Az önálló szlovák szövetkezetek szervezése a századfordulón kezdődött, javarészt a szlovák katolikus lelkészek aktív részvételével. 1914-ben 27 szlovák érdekeltségű hitelszövetkezetről van adat. A rutén területen az OKH és a Hangya erőteljes állami támogatással próbált hitel- és fogyasztási szövetkezeteket szervezni. Önálló nemzetiségi szövetkezeti rendszer itt nem alakult ki.

34 Pál József: A nemzetiségi szövetkezetek létrejöttének indokai. *Szövetkezés*, 1994. 1. Horváth János: *A magyar szövetkezeti intézmény története. II.* Budapest, 1926. 134–136.

szövetkezetek száma 4350 volt, az 1900-as népszámlálás szerint 3916 lakosra jutott egy-egy szövetkezet.³⁵ A szövetkezeti tagok és a lakosság arányát tekintve: Magyarországon minden 10 000 lakosra 2,3 szövetkezet jutott, Németországban 9,2 falusi szövetkezet és 6,2 hitelszövetkezet. Az erdélyi százszok szövetkezeti hálózata ennél is sűrűbb volt, statisztikailag 10 000 szász lakosra 8 hitelszövetkezet esett.³⁶ Az OKH tagszövetkezetek száma az első üzetév után 1899-ben 712 volt, 1908-ban 2096-ra, 1915-ben pedig 2441-re emelkedett, a szövetkezeti tagok száma, mely 1899-ben 141 623 személy volt, 1908-ban 551 514-re, 1915-ben pedig 661 232-re emelkedett. 1918-ban az OKH kötelékében 2474 hitelszövetkezet működött 6 632 községben, 698 754 taggal.³⁷

Erdélyben helyi és megyei szinten, régióként néhány kiemelkedő szervező egyéniség, Dr. Gidófalvi István közjegyző Maros-Torda megyében és Ürmössi József unitárius lelkész a Homoród mentén vállalt fontos szerepet a szövetkezeti mozgalomban. A Földművelésügyi Minisztérium Marosvásárhelyre kihelyezett kirendeltségének koordinálásával a Székely Gazdasági Akcióban valósult meg a gazdaságilag elmaradott székely megyék modernizálása. Az eredetileg csak a szűkebb Székelyföldre (Csík, Udvarhely és Háromszék megyékre) tervezett akciót az ún. szórványterületekre, összesen tehát 11 megyére is kiterjesztették 1910–11-ben, elsősorban nemzetiségi tömbvidékek közé ékelt magyar falvak gazdasági támogatása céljával. Az akcióban a Földművelésügyi Minisztérium az Országos Központi Hitelszövetkezeten keresztül juttatta el a hitelszövetkezetek, tej- és gazdasági szövetkezetek számára a pénzügyi támogatásokat, míg az akció regionális koordinálása a Kirendeltség feladata volt. A működéséhez szükséges költségvetést a Földművelésügyi Minisztérium utalta ki.³⁸ A kirendeltség területén, 11 megyében 1911-ig összesen 552 gazdakör jött létre, összesen 28 199 taggal. A mezőgazdaság korszerűsítése érdekében, a gépesítés és intenzív minőségi gazdálkodás meghonosítása céljából, az állam a gazdaköröknek a gép vásárlási értékének 30%-át visszatérítette. A gépek, gazdasági teljesítményük függvényében, a gépkör közös használatába vagy a tagok egyéni tulajdonába kerültek. Államsegéllyel támogatták a gépszínek, trágyatelepek építését, vetőmag- és

35 Horváth János: *A magyar szövetkezeti intézmény története. II.* Budapest, 1926. 115.

36 *Festschrift aus Anlaß der 25 Jahreswende seit Gründung der ersten Raiffeisengenossenschaften im Siebenbürger Sachsenlande.* Hrsg. Vom Verband Raiffeisenschen Genossenschaften als Genossenschaft im Hermannstadt. Krafft. Herbst, 1910.

37 *A harminceztendő OKH 1898–1918.* Budapest, Pátria, 1929. Függelék.

38 K 184. FM általános iratok. 564. cs. 1911. 112. tétel. A FM Marosvásárhelyi kirendeltsége iratai. 474., 514., 533., 602., 597–598., 558–559., 598.

tenyészállat-akciókat. A támogatásokat a minisztériumi kirendeltség rendszerint a gépkörökön és szövetkezeteken keresztül bonyolította le. A kirendeltség területén (Maros-Torda, Udvarhely, Csík, Háromszék, Kis-Küküllő, Torda-Aranyos, Alsó-Fehér, Kolozs, Szilágy, Szolnok-Doboka, Brassó) az 1911. év végén 287 hitelszövetkezet működött, működési körük 986 községre terjedt ki. A kirendeltség programja szerint a hitelszövetkezetek számbeli szaporítása önmagában nem volt már cél, ellenben a már meglévő hitelszövetkezeteket kellett megerősíteni és a hitelszövetkezettel még nem rendelkező községeket üzletkörükbe vonni. A hitelszövetkezeteknek az egyenes kölcsönnyújtás mellett más gazdasági ágazatokat és tranzakciókat is fel kellett vállalniuk. Elsősorban az állami támogatások közvetítésében játszottak közre, így például, az állattenyésztés fejlesztéséről szóló 1908. évi XLVIII. tc. rendelkezése szerint, a hitelszövetkezeti tagok a tenyészállatok beszerzésére nyújtott kölcsönök után kamattámogatásban részesültek.³⁹ A fogyasztási szövetkezetek szervezésében a kirendeltség a gazdasági-piaci infrastrukturális ürök betöltését tartotta szem előtt, a szövetkezeti komplementaritás elvét érvényesítve: „csak ott van azokra (ti. Fogyasztási szövetkezetekre) szükség, következésképp csak ott van helye a támogatásnak, ahol a megfelelő bevásárlási helyektől való távolság, a magánkereskedés hiánya, annak elégtelensége, vagy nem megfelelő volta a fogyasztási szövetkezetet szükségessé tette. A kirendeltség megyéiben 1911. végén 162 községi fogyasztási szövetkezet működött, a Hangya szövetkezet felügyelete és irányítása alatt, az áruellátást pedig a Hangya nagyenyedi kirendeltsége, központi raktára biztosította.⁴⁰ Tejszövetkezetek alakítását csak olyan helységekben támogatta a kirendeltség, ahol nagyobb mennyiségű tejfölség volt, és amelynek értékesítése szövetkezeti úton várhatóan gazdaságosabbá vált. 1911 végén Maros-Torda, Udvarhely, Kolozs, Háromszék és Torda-Aranyos vármegyékben összesen 49 tejszövetkezet működött, 4552 taggal, több mint 3 millió liter tejet forgalmazva. A községi állatbiztosítás szövetkezeti alapon való megszervezését is a kirendeltség kezdeményezte 1908-ban. 1911-ben már 173 községi állatbiztosító szövetkezet működött, valamennyi a magyar kölcsönös állatbiztosító társaság mint szövetkezet kötelékében, amelynek Marosvásárhelyen külön felügyelősége volt a kirendeltség székhelyén. A 7701 szövetkezeti tag 16 807 állatot biztosított rendkívül előnyösen.⁴¹ A „népkönyvtárak” és „népházak” szervezése is szoros összefüggésben volt a szövetkezetekkel. A kirendeltség mindenütt, ahol meg-

39 *A hegyvidéki, erdélyrészi (székelyföldi) és felvidéki ministeri kirendeltségek 1910. és 1911. évi működésének ismertetése.* Pallas, Budapest, 1912. 160.

40 *Uo.* 161.

41 *Uo.* 165–166.

alakult és működött a gazdakör vagy a szövetkezetek egy-két válfaja, támogatást szerzett a Minisztériumtól „szövetkezeti ház” építésére. A támogatás rendszerint a szövetkezeti tagok önrészét egészítette ki, azzal a kikötéssel, hogy a támogatott szövetkezet a kibővített vagy újonnan épített helyiségekben helyet biztosít esetenként a gazdakör összejöveteleinek. Számos esetben a tejszövetkezet üzleti helyisége, jégverme és berendezései vagy a fogyasztási szövetkezet boltjának és raktárának, az összes többi szövetkezet irodájának befogadása céljából kért a helyi szövetkezet támogatást épületbővítésre, építésre. A gazdaköri gépraktár a szövetkezeti ház udvarán kapott helyet. 1911-ig 44 szövetkezeti ház épült.⁴² A népkönyvtárak szervezését a kirendeltség a falusi gazdakörökkel összefüggésben támogatta. 1911 végén 362 népkönyvtár volt az 552 gazdakör birtokában.⁴³ A kirendeltség legfontosabb tevékenységének számított a gazdasági továbbképzés, téli gazdasági tanfolyamok, gazdaköri előadások szervezése.⁴⁴

Összefoglalásként, Erdélyben a magyar szövetkezetek nagymértékben a szövetkezeti központok közvetítésével az állami támogatások közvetítő csatornájaként működtek. A helyi szervezésben leginkább lelkes és karizmatikus személyek működtek közre személyesen vagy hírlapi cikkeikkel, előadásaikkal. A Földművelésügyi Minisztérium és a szövetkezeti központok erdélyi kirendeltségei olykor az érdekvédelmi szervezeteket, intézményeket is bevonták a szervezőmunkába.

A történeti Erdély megyéiben a hitelszövetkezetek és fogyasztási szövetkezetek száma a hivatalos statisztika szerint a következőképpen alakult.

A mozgalom kiértékelésében fontos a szövetkezetek eredményét is felbecsülni. A korabeli statisztikák és kérdőíves felmérés szerint a hitelszövetkezetek megjelenése sok településen a kölcsönkamatok 6–10%-os csökkenését is eredményezte. Ezáltal a hitelszövetkezetek a túl magas (ún. uzsorakamatok)

42 Uo. 167–168.

43 Uo. 54.

44 A szorosabb értelemben vett gazdasági, illetve általánosabb jogi, közigazgatási ismeretek mellett a tanfolyamok tárgysorozatába általános szociális vonatkozású kérdések is hozzátartoztak, például közegészségügyi (alkoholizmus elleni), gyermeknevelési és háztartási, házipari tanfolyamok, amelyekben nagy számban vettek részt a nők is. A kirendeltség szervezésében évente több gazdakör képviseltette magát tanulmányi kirándulásokon az algyógyi kir. földművesiskola tangazdaságán, valamint a Székelyföldre közel eső Szászföldön a korszerű mezőgazdasági technikák és szövetkezeti példák tanulmányozása, személyes megtapasztalása céljából. A gyakorlati oktatás (gazdaköri tanfolyamok, határbejárások, tanulmányi kirándulások) mellett a kirendeltség területén működő 9 mintagazdaság, a tordai Szabó József-féle iskola is az ismeretek elmélyítéséhez járult hozzá, sőt a székelykeresztúri mintagazdaságon a tanítóképzősök megismerhették egy megfelelő parasztgazdaság berendezését és kezelését a gazdasági tanár vezetése alatt.

SZÖVETKEZETEK ERDÉLYBEN ÉS EURÓPÁBAN

visszaszorításához járultak hozzá, a hosszabb lejáratú kölcsönök adósságkonverzióra vagy beruházásokra voltak fordíthatók.⁴⁵ A fogyasztási szövetkezetek a kezdetekben csak a lakosság legfontosabb szükségleteinek kielégítésére törekedtek, majd a mozgalom kiszélesedésével a fogyasztási cikkek mellett vetőmagvak, gazdasági gépek, műtrágya, papíráru és könyvek árusítását is elkezdték. Az állam maga is elősegítette a szövetkezetek árúellátó tevékenységének bővítését. Mikor 1911-ben a kormány az elemi csapások miatt vetőmagot és műtrágyát osztatott szét a kisgazdák között, az akció lebonyolítását a Hangya központra bízta. A gabonaértékesítő szövetkezetek gabonarakár-építési költségeinek öthatodát az állam átvállalta.

A szövetkezetek egyes formái – üzem-kiegészítési jellegükből adódóan – eleve feltételeztek bizonyos gazdasági erőt a tagság részéről. Egyrészt az üzlet-rész-jegyzés miatt – ez általában a kevésbé tehetősek számára is elérhető volt –, másrészt, mert például az értékesítésbe való bekapcsolódás termékfelesleget feltételezett. A piaci értékesítés a megfelelő minőséget is megkívánta, így a szövetkezetek a gazdakörökkel működtek közre a modern technikai berendezések és szaktudás terjesztése céljával.

A legelterjedtebb szövetkezeti típusok – a hitel- és fogyasztási szövetkezetek – mindenki számára hasznosak lettek. A szövetkezetek vezetőségében a helyi értelmiség (lelkész, tanító) túlnyomó szerepet vállalt, amint azt a statisztikák is mutatják.⁴⁶

Állás	Földműves	Lelkész	Tanító	Egyéb foglalatosság
Igazgatósági tag	11 502	792	872	3159
Felügyelőbizottsági tag	4503	286	485	2115
Könyvelő	293	147	829	638

A szövetkezeti központok évente tartott kongresszusai a Hazai Hitelszövetkezetek Központi Hitelintézetének gyakorlatát folytatták. A kongresszusok, közgyűlések jegyzőkönyveit külön kiadványban vagy a szövetkezeti sajtóban közzétették. *Magyarország szövetkezetei. A magyarorszá-*

45 *Az OKH 10 éves működése.* Pátria, Budapest, 1909. 97–98. Az OKH és köteléki szövetkezetei.

46 *Az OKH és köteléki szövetkezetei.* Jelentés az 1898: XXIII. tc. alapján alakult Országos Központi Hitelszövetkezet és az ahhoz csatlakozott szövetkezetek tíz éves működéséről. Budapest, Pátria, 1909.

**HUNYADI ATTILA: A MAGYAR SZÖVETKEZETI INTÉZMÉNYRENDSZER
ERDÉLYBEN 1886-1918 KÖZÖTT**

gi szövetkezetek évkönyve címmel 1899-ben jelent meg az első szövetkezeti statisztikai évkönyv, amely közli az összes magyarországi szövetkezet igazgatóságát, a felügyelőbizottsági tagok névsorát, alakulásának dátumát és székhelyét, üzleti és mérlegadatait. Az *OKH Értesítő* 1900-tól jelent meg az OKH hivatalos közlönyeként. 1901-től az évkönyv *Szövetkezeti és gazdasági évkönyv* címmel populárisabb formában folytatódik, Szilassy és Buday szerkesztésében. A statisztikai közlemények a *Magyar Compassban*, a KSH és kormány statisztikai évkönyveiben és az OKH periodikus kiadványaiban jelentek meg.⁴⁷

AZ OKH tagszövetkezetek a történeti Erdélyben:

	1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1918
Alsó-Fehér	3	4	4	4	5	4	4	6	7	8	6
Beszterce-Naszód	2	2	3	3	3	3	3	4	5	6	7
Brassó	2	1	1	3	3	4	4	5	5	6	6
Csík	7	10	13	13	15	16	16	17	19	19	25
Fogarás	0	1	1	1	2	3	3	3	3	3	5
Háromszék	8	13	19	22	25	26	27	27	29	28	29
Hunyad	5	10	14	17	17	17	17	17	18	18	23
Kis-küküllő	14	17	17	17	17	17	18	18	18	18	15
Kolozs	29	31	32	37	39	41	41	48	50	51	54
Maros-Torda	31	34	34	37	40	40	44	47	50	50	39
Nagy-küküllő	3	6	6	7	7	7	10	10	10	10	9
Szeben	0	1	1	1	2	2	2	2	2	2	2
Szolnok-Doboka	13	14	15	15	17	17	19	21	21	21	24
Torda-Aranyos	16	17	18	19	20	20	20	20	20	21	21
Udvarhely	21	24	25	28	29	31	32	34	36	37	39
Királyhágón túli terület összesen	154	185	203	224	212	248	260	279	293	298	304
Magyarország összesen	712	964	1287	1511	1653	1742	1814	1956	2041	2096	2474

47 *A szövetkezetek helyzete különböző országokban.* Budapest, 1904. A magyar szent korona országaiban fennálló szövetkezetek jegyzéke. Kiadja a Kereskedelemügyi Miniszter. Budapest, 1905 – az összes jogilag, a cégbírószágon bejegyzett szövetkezet tagságát részletezi járási, települési bontásban (székhely, jelleg, kötelék, alakulás dátuma, taglétszám). 1904. július 1-jén a Hangya kötelékében 416, a Keresztény Szövetkezetek Központja kötelékében 221, az OKH kötelékében 1443, a Raiffeisen szövetkezetek Központja kötelékében 98 szövetkezet működött. A köteléken kívüliekkel együtt Magyarország területén összesen 4300 szövetkezet volt, Horvát-Szlávnországból pedig 681.

SZÖVETKEZETEK ERDÉLYBEN ÉS EURÓPÁBAN

Fogyasztási szövetkezetek a történeti Erdélyben 1918-ban⁴⁸:

	1918
Alsó-Fehér	18
Beszterce-Naszód	24
Brassó	14
Csík	32
Fogaras	7
Háromszék	51
Hunyad	16
Kis-küküllő	23
Kolozs	43
Maros-Torda	51
Nagy-küküllő	8
Szeben	7
Szolnok-Doboka	19
Torda-Aranyos	21
Udvarhely	51
Királyhágón túli terület összesen	385

48 *Magyar Compass*, 1918.